

Balázs Žoltán

KIRAKÓS-JÁTÉK: ÉN, TE, MI, ŐK*

I. Én és te – mi és ők

Asszimiláció, integráció, szegregáció – a szociológia-antropológiai bikkfanyelv jeles fogalmai, amelyek a közpolitikában is gyakran fölbukkannak, gyakran messzeható gyakorlati intézkedések indoklásában. Az a szándékom, hogy ezeket most politikai filozófiai szemszögből vizsgálom meg, mert bár a politikai filozófiai szövegek nagyon ritkán emlékeznek meg róluk, a politikai filozófia, ha valamiről, akkor az emberi együttélés módzatairól, föltételeiről, akadályairól szól. Sőt Platón óta pontosan ezeknek a kérdéseknek a nyilvános vitája alkotja a politika alapanyagát. Meg fogom mutatni, hogy...

Induljunk ki abból a megfigyelésből, hogy az intimitásra való törekvés egyik legelemibb hajtóerőnk. Párkapcsolatban, szülő-gyermek kapcsolatban, barátságban egyaránt magasra értékeli azt, hogy egy másik emberrel, helyesebben személlyel, még helyesebben 'a másik'-kal olyan bensőséges viszonyban vagyunk, ami semmi egyébvel nem pótolható, helyettesíthető. Ebben természetes tényezők, mint az önfenntartás és hatékony élet- és munkaszervezés; pszichológiai tényezők, mint a személyiség védelme; morális tényezők, mint az értelmes és jó élet koncepciója egyaránt szerepet játszanak. Sőt még ezeken is túlléphetünk: egyáltalán véve az, hogy éntudatunk van, azaz személyként tudunk magunkra gondolni, mind pszichológiai, mind filozófiai érvekkel alátámasztható módon azáltal és úgy lehetséges, hogy más személyek minket mintegy személyes létbe szólítanak, személyes létre szólítanak föl. Aligha számíthatunk arra, hogy az emberi természetnek és az emberi állapotnak ez a vonása valaha is megváltozik.¹

Akármilyen triviálisan is hangzik, az 'én' és a 'te' viszonyának személyt-konstituáló jellege minden politikai vagy társadalmi nézetrendszer számára megkerülhetetlen, akár leküzdhetetlen akadályként, akár értékként tekint rá. A totalitárius rendszerek számára ez – szerencsére leküzdhetetlennek bizonyuló – akadály volt; a demokratikus ideológiák számára többnyire érték. Különbség van azonban két álláspont között: az egyik – nevezzük liberálisnak – eszközértékként tekint rá, azaz az autonóm személyiség létrejöttéhez szükséges feltételként fogja föl, s egyéni jogként védi az intimitást;² a másik – ne-

* Az MTA Kisebbségtudományi Intézetének 2010. május 27-én megrendezett *Párhuzamos értelmezések és modellek – integráció, szegregáció, asszimiláció – a kisebbségkutatásban* című konferenciájára készült szöveg kibővített változata.

¹ Ez a gondolat a német filozófia fichte-hegeli vonalának egyik legmaradandóbb és legértékesebb eleme. Kiváltképpen Fichte szabatos okfejtését ajánlom az Olvasó figyelmébe: *A természetjog alapja a tudománytan elvei szerint* = Johann Gottlieb FICHTE *Válogatott filozófiai írások*, Gondolat, Budapest, 1981, 147–236.

² Maradva a klasszikusoknál: Immanuel KANT véleménye (*Az erkölcsök metafizikája*, Gondolat, Budapest, 1991) szerint például az igazi barátság nem érzelemfüggő, nem pragmatikus céllal köttetik, hanem morális természetű, de „ritka madár, mint a fekete hattyú” (594). Az erkölcsi rend minden további nélkül működik akkor is, ha egyetlen barátság sem létezik, ennél fogva a barátság legfőljebb erkölcsi luxustermék. Ebből kö-

vezzük konzervatívnak – intrinzikus, önmagáért való értéknek gondolja, s a személyiséget eleve a másiktól való függés kategóriáival igyekszik megérteni.³ A két felfogás a mondott okoknál fogva az alapvető különbségek ellenére is megegyezhet abban, hogy a politikai kereteknek az intimitást védeniük kell.

Mindkét felfogásnak számot kell azonban vetnie az én–te viszonyt negatív módon konstituáló tényezővel, tudniillik azzal, hogy ez a viszony definíció szerint zárt az 'ő' felé. Amikor az 'én' a 'te' felé fordul, s benne és általa válik 'én'–né, a két 'én', amely egyszerre 'te' is, akkor ezzel megalkotja a 'mi'–tudatát vagy inkább tényét. Közös arccal fordul vagy fordulnak az 'ő' vagy az 'ők' felé, s lesz vagy lesznek egyszerre egy és kettő. Ez a lezárulás, a határmeghúzás, a *kirakás* mozzanata vagy eseménye, amelynek messzeható következményei vannak mindkét politikai felfogás számára.

II. Az egyetemes Mi felé

Ez az ontológiai lánc ugyanis két irányban gondolható tovább. Az egyik irány a következő. Ahogy létrejönnek ezek a 'mi'–közösségek, saját arccal és egység–tudattal, egymás felé fordulva megalkotják a következő 'mi'–t, majd a következőt, egészen addig, amíg az emberiség egyetlen családot, testvériséget nem alkot: nem véletlen, hogy éppen az intimitás legmegszenteltebb fogalmaival emelkedik ez a felfogás arra a csúcusra, ahonnan nézve eltűnik minden megosztottság és határ. Ennek a gondolatmenetnek súlyos nehézsége azonban, hogy nem veszi eléggé komolyan, hogy ha mindenki része a 'mi'–nek, akkor lényegében megszűnik a lehetősége annak is, hogy legyenek 'ők'. Nincs és nem is lehet egyetemes testvériség, mert az nem testvériség. Az intimitásból kiinduló politiko–logikai érvelés szükségképpen befejezhetetlen, illetve nem képes fölszámolni, ráadásul éppen a legfontosabb szinten, az emberiség egyetemes közösségében az el– és lehatárolódást, a kizárást, a kirakást.⁴

Erre a végkifejletre a liberális felfogás vagy úgy reagál, hogy egyre növekvő bizalmatlansággal tekint az intimitásra, a 'mi' viszonyokra, s igyekszik annak primitív, barbár, anomizitással terhelt következményeire fölhívni a figyelmet; vagy úgy, hogy azt megpróbálja a morál tekintélye révén kordában tartani.⁵ A tisztelet, a tolerancia, a kölcsönöség normáit ajánlja, illetve ennek megfelelő viselkedést igyekszik a cselekvőkre kényszeríteni, elismerve, hogy az erkölcsi normák forrása nem az intim szféra, nem az inter-

---

vetkezően a barátság ugyan tökéletesebbé teheti az egyént, de semmi esetre sem szükséges ahhoz, hogy az egyén egyáltalán emberi személy legyen.

³ Természetesen anakronizmus lenne Arisztotelészből modern fenomenológiai érvelést barkácsolni, de azért a *Nikomakhoszi etika* (Európa, Budapest, 1987) barátságról szóló nevezetes 9. fejezetének egyes gondolatai elég markánsan eltérnek Kant világlátásától. A leginkább éppen ott, ahol Arisztotelész a baráti viszonyban egyfajta tükröződést fedez föl: „az embernek önmagához való viszonyából kell származtatnunk a másához való barátságot is” (262); „a barát nem egyéb, mint önmagunknak a mása” (256).

⁴ A gondolatmenet emlékeztethet Carl Schmitt érvelésére a pacifizmus *politikai* lehetetlenségéről. Itt azonban nem kívánok abba belemenni, hogy a mi–ők kérdéskörének mi köze van a politikum (a 'politikai') mi-benlétéhez, karakteréhez.

⁵ Ahogy Kant számára az igazi barátság morális természetű, s a (vonzó) szereteten kívül a (távolító!) tiszteletnek is helye van benne (KANT: *I. m.*).

perszonális kapcsolatok világa, hanem az egyetemes ész. Mindkét stratégia komoly eredményeket hozott és hoz, de tagadhatatlan, hogy gyakran igen erős ellenállásba ütközik. Gyakran még csak megindokolni sem kívánjuk, hogy miért saját nemzetünk tagjait részesítjük előnyben mások rovására, hiszen azt sem tartjuk indokolandónak, hogy miért saját gyermekünk érdekeit tartjuk fontosabbnak – például az iskolaválasztásnál – az egyetemes erkölcs által megkövetelt szempontoknál.

A konzervatív felfogás, ahogy jeleztem, természetes és megváltoztathatatlan ténynek tekinti, hogy a 'mi'-tudat nem terjeszthető túl minden határon, legalábbis az emberi természetnek ezen a világon érvényes törvényei szerint, azaz az 'ők'-re mindig szükség lesz. A liberális aggodalmakkal szemben nem a potenciális ellenségeskedést, hanem az intimitás, a bezárulás nyújtotta gazdagodást hangsúlyozza. Az 'ők' ugyan valóban kellenek a 'mi'-hez, de ez tisztán negatív feltétel, az 'ők'-höz való viszonyulás tartalmilag, pozitív értelemben igen sokféle lehet. Mi több, ahhoz, hogy az 'ők' egy másik fázisban vagy egy másik értelemben a 'mi' részévé válhassanak, éppen az kell, hogy előbb elkülönüljenek. Az egyetemes morális normák szerepével kapcsolatban pedig a konzervatív felfogás szkeptikus, legalábbis ami azok tekintélyét, kötőerejét illeti. A tisztelet, a tolerancia normái ugyanis mélyen bele vannak ágyazva az 'én'-'te' viszonyba, s ami az egyik 'én'-'te' viszonyban a tisztelet alapja, az a másikban nem, vagy jóval kevésbé. Egy barátságban, vagy inkább haveri kapcsolatban a másik tisztelete alapulhat akár a testi erőn is, ami egészen más, mint mondjuk a szellemi-tudásbeli különbségen alapuló tisztelet. S mindkettő más, mint a kölcsönös tisztelet az egyenrangúak között, ami azonban szintén lehet korlátozott, például két hasonló tudású versenyző szakmai tudásából eredő, vagy tágabb, mondjuk egy eszményi házasságban a hitvestársak között. A sokféle tisztelet közös alapja persze ettől még létezhet, de vajmi csekély jelentősége van, mindenesetre a teherbíró-képessége messze kisebb, mint amit a liberális felfogás neki tulajdonítani szeretne. Ettől viszont a sokféle tisztelet-típus még hatékonyan és békésen képes a 'mi'-'ők' viszonyokat szabályozni. Csak éppen sokféleképpen, soha nem adva biztos háttértudást ahhoz, hogy van vagy lesz-e valaki, aki a normák konfliktusait kezelni képes.

Ezen az úton, amely tehát onnan indult el, hogy a 'mi' létrejötté az 'én' és a 'te' viszonyból szükségképpen föltételezte az 'ő' vagy az 'ők' kizárását, kirakását, baljós következmények sejlének föl, amelyeknek gátat szabni az egyetemes erkölcs nem látszik képesnek, sem elvileg, sem gyakorlatilag. Ám azt írtam, hogy a gondolatmenetet két irányba lehet folytatni. Az egyik irány az egyetemes 'mi' lehetőségességének végiggondolása volt, most vegyünk szemügyre a másikat, voltaképpen az előbbi fordítottját.

III. Az egyetemes Én felé

Figyeljünk föl arra, hogy a létrejövő 'mi'-t azért továbbra is az 'én' és a 'te' alkotja, sőt éppen a 'mi'-tudat által erősödik meg az 'én' és a 'te' tudata, valósága is. A 'mi' tehát az egyéni identitásba beépülve én-konstituáló szerepet kap, ahogyan az 'én' és a 'te' viszonyában is azt láttuk, hogy a 'te' nélkül az 'én' sem lenne lehetséges. Innen nézve tehát

minden a kiindulópont, az 'én' felé mutat. Az el- és lehatárolásból befogadás és határfőlszámolás lesz.

Ez a gondolatmenet első hallásra persze fölöttébb rokonszenvesen hangozhat, hiszen konfliktusmentesen kezeli a kizárás okozta problémát, de nyilvánvaló, hogy biztosítani csak azt képes, hogy az egyének önmagukban és önmagukért dicsőüljenek meg. Minden ember 'én'-je egyetemes jelentőségű lesz. A gond ott kezdődik, hogy nem csak egyetlen egyén, 'én' létezik, s legföljebb csak a legelvakultabb kollektívizmuskok hitethetik el egy-egy csoporttal, hogy az egyén életének értelme és boldogsága a kollektív 'én' boldogságában rejlik. Ha tehát számot kell vetnünk a számtalan 'egyetemes én' együttélésének tényével, akkor valamit mondanunk kell arról, hogy az együttélést milyen rendkeretei között tudjuk elképzelni. Ez a kérdést nevezhetjük a par excellence politikai filozófiai kérdésnek.

Az ehhez a logikához illeszkedő nézet úgy szól, hogy az együttélés számára a számos 'én'-ből *kirakott* valamilyen egész adja a keretet. A 'kirakásos' játékból így lesz 'kirakós' játék, a Nagy Mozaik. Ennek darabjait tehát egyének alkotják, de annak sincs elvi akadálya, hogy az egyének közösségeit, tehát a 'mi'-ket tekintsük alkotóelemeknek, vagy kombináljuk őket az egyénnel, csak az a fontos, hogy a Nagy Egész elemei legyenek. Az egyes darabok, elemek között ugyan határok, vonalak húzódnak, ám ezek szerepe nem az elválasztás, hanem az összekötés. A vonalak nem területeket fognak körbe, hanem afféle hálózatként működnek, amelyek révén tetszés szerint, időben és térben állandóan változó alakzatokat határozhatunk meg. Ezek az alakzatok a vonalak révén gyorsan és kényelmesen kiterjeszthetők vagy zsugoríthatók, s általuk egy villódzó identitásokból összerakott, de voltaképpen éppen identitásában megfoghatatlan Egész keletkezik.

S éppen itt van a bökkenő. Bár kimondani könnyű, hogy van olyan dolog, aminek nincs Neve, vagy legalább Száma, de ontológiai értelemben az ilyen dolog reálsan nem létezik, nem létezhet. Akárhány identitása, szerepe van is az 'én'-nek, ezeket az 'én' hordozza, helyesebben az, aminek Neve van; ha tetszik, maga a Név. A Nagy Egész nem jöhet létre anélkül, hogy ne lenne Neve. Ne felejtjük el: a Nagy Egésznek létre *kell* jönnie, mert az egyének pusztja sokasága, amelyet a klasszikus társadalmi szerződéselméletek természeti állapotnak hívnak, bár szociológiai-történeti értelemben fenntartható és tartós állapot lehet, de egy már létező politikai-társadalmi rend számára az ebbe az állapotba való visszatérés egyszerűen nem lehet politikai cél. Az anarchizmus nem társadalom-, hanem politikaellenes politikai ideológia. Ezért talán helyesebb úgy fogalmazni, hogy a Nagy Egészt elvi értelemben létre *kell hoznunk*. Ezt azonban csak akkor tudjuk megtenni, ha Nevet tudunk neki adni.

Milyen névről lehet szó? Itt is több irányba lehet elindulni. Liberális szemlélettel elindulva többnyire elsősorban bizonyos morális ismérvekkel jellemezhető létezőt keresünk, mondjuk az Igazságos Társadalmat, vagy a Toleráns Politikai Közösséget, esetleg a Nyitott Társadalmat. Csakhogy mindegyik leírás fogyatékos, mivel egyik sem igazi név: sok társadalom lehet igazságos, toleráns, nyitott. A sort egyéb minőségekkel, tulajdonságokkal is folytathatjuk, a probléma elvileg ugyanaz marad. Mindazonáltal ha minél több jellemzőt találunk vagy várunk el, annál közelebb kerülhetünk valami egyedi-

hez, annál karakteresebb és fölismerhetőbb lesz az Nagy Egész, ám ezzel együtt egyre határozottabb, kontúrosabb; a villódzás tompul, a vonalak megmerevednek, s a mozaikszerűség elvész. A Nagy Egész megszületik, de vele együtt megszületnek önnön határai is. Az identitás 'én'-szerűvé válik, amihez lehet ugyan csatlakozni, de csak a már ismert logika alapján: vállalva, hogy kettőnkől 'mi' lesz, amihez kell az 'ő' vagy az 'ők', s ezzel együtt a határ és a bezárulás.

A konzervatív irány nem zárja ki, hogy a Nagy Egészet különböző tulajdonságok, köztük morális ismérvek is jellemezzék, hiszen ez minden Nevet viselő dologgal így van, de végsősoron ugyanolyan misztériumnak tekintti a Nevet, mint ahogy minden 'én', sőt minden nevet viselő dolog bizonyos értelemben misztérium. El lehet menni persze egészen odáig is, hogy ezt a misztérium-jelleget, ha mondhatom így, misztikus értelemben vesszük, s a Nagy Egész nevét, amely konvencionális kifejezéssel valamelyik nemzet, mással közölhetetlennek tekintjük. Valahogy úgy, ahogyan az 'én' is sok mindent közölhet magáról a 'te'-vel, de a beteljesedés pillanata, ha egyáltalán elérkezik, rendszerint szótlán, a két 'én' még ekkor is különböző marad. De nem szükséges idáig elmenni, sőt ennek az álláspontnak nyilvánvaló politikai veszélyei is vannak, lásd a kollektív én totalitárius elméletére tett utalást. Minden további nélkül megállhatunk előbb is, fölvállalva, hogy a Nagy Egésznek nevet kell adni ahhoz, hogy fölismerhető legyen, s megoldja a természeti állapotból való kitörés problémáját, még akkor is, ha ezzel határok és kizárások járnak együtt, azaz a kirakós játék végén mégis egy képet kapunk, amely nem azonos semmilyen más képpel.

Úgy látom, hogy egy ilyen konklúziót a liberális, tehát az egyetemes felől közelítő, valamint a konzervatív, tehát a konkrétság, a partikularitás felől közelítő álláspont képviselője is el tud fogadni. Ahhoz azonban, hogy egy ilyen találkozás létrejöhesse, elsősorban arra van szükség, hogy az emberi együttélés alapvetően politikai természetét mindketten fölismerjék, s így a filozófiai illetve politikai filozófiai problémát tisztán lássák. Egyetértésre kell jutniuk abban, hogy sem szociológiai, sem antropológiai, sem pedagógiai vagy tisztán morális eszközökkel nem oldhatók meg az asszimiláció, az integráció és a szegregáció kérdései, illetve csak ideig-óráig kezelhetők, mert a szükségképpen közösségben és intimitásban formáló emberi személyiség nem tudja meghaladni önmagát akkor sem, amikor az együttélés természetét igyekszik megérteni s rá vonatkozóan szabályokat és normákat kidolgozni, amikor a közösségben és a közösségnek is Nevet keres.⁶

⁶ Egy konkrét példával ezt hadd illusztráljam. Az amerikai feketék integrációjában szinte biztosan legalább akkora szerepet játszott az, hogy az egész társadalom rendelkezett bizonyos ideálokkal (azaz volt Neve), amelyek kiegészíthetők, módosíthatók, egyszóval rugalmasak voltak, mint az, hogy a polgárjogi mozgalmak közvetlen morális-politikai ráhatást gyakoroltak a közfelfogásra. Magyarán a zene és a sport (ökölvívás, kosárlabda) fekete sztárokat tudott adni annak a nemzetnek, amelyben az efféle sztárok iránti csodálat egyféle nemzeti tulajdonság. S ez az integráció egyúttal asszimiláció is, de rögtön kétirányú: a könnyűzene és egyes sportágak éppen attól lettek jellegzetesen amerikaiak, hogy ezek az integráció sikeres gyakorlati példáit nyújtották. Ma amerikaiak lenni részben (és persze 'puha' értelemben) azt jelenti, mint érdeklődni a kosárlabda iránt. Ezt az érzést egyébként mi magyarok is jól ismerjük: a cigányzene – amely se nem cigány, se nem magyar, mindenesetre cigányok játszották magyaroknak – ilyen sajátos asszimilációs termék, a Név egyik eleme (más kérdés, hogy mekkora vagy milyen zenei értéke van). Csak persze ma már elavult és működésképtelen, s helyette nincs semmi.